

Dr. sc. Safet Bandžović, naučni savjetnik / Research Associate
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Institut za historiju / Institute of History
s.bandzovic@hotmail.com

GRAD I LJUDI U VREMENU¹

TOWN AND PEOPLE IN TIME²

Historija je višeznačan proces vraćanja na ljude i događaje iz prohujalih razdoblja. Definiše se i kao „nauka o ljudima u vremenu“. Ona jeste promjena i u vremenu i prostoru. Pamćenje je, s druge strane, u neprekidnom procesu promjene, selektivno, ovisno o društvenom okruženju i kontekstu, uvijek uključuje zaborav. Problematično je svako svođenje historijskog totaliteta na samo jednu dimenziju. Sve što se zbilo pokazuje ovom knjigom Izet Šabotić; ima čitav niz perspektiva. Dublji društveno-historijski procesi, kao i brojni segmenti koji čine sastavni dio života u svim epohama odavno su, s razlogom, predmet interdisciplinarnih proučavanja. Mogućnosti različitog „čitanja“ i interpretiranja nikada se ne iscrpljuju. Metodologija je tu doista presudna. Potpuna rekonstrukcija historijske stvarnosti „kakva je zaista bila“ (Ranke) nije ostvariva. Historijski izvori u sebi nose obilježja vremena u kome su nastali. Stalna je potraga za onima koji najviše doprinose razumijevanju prošlosti i njenih reljefnih sastavnica. Periodizacija je jedan od osnovnih principa u historiografiji, rezultat shvatanja procesa, vrijednosti na osnovu kojih se determinira šta je važno, a šta nije; gdje šta počinje, a gdje završava. Svaka, kaže Mišel Fuko (Michel Foucault), „iseca iz istorije izvesni nivo događaja i, obrnuto, svaki sloj događaja bira sopstvenu periodizaciju.“ One su pravi izrazi uvjerenja historičara i načina poimanja vremena koje proučavaju, uz izražen osjećaj za složenosti života i historijskih procesa. Događajna historija, vojno-politička, opravdana su podsjećanja; nije manje bitna od kulturne, društvene, ekonomske, ali nije ni primarna. Historičarima je nužna i teorijsko-metodološka upućenost u srodne naučne discipline i njihova dostignuća, kako bi podigli naučno znanje na višu razinu. Jedan isti dokument, sa stanovišta sociologije, ekonomije, političke historije, lingvistike, etnologije, demografije ili antropologije, ovisno od postavljenog pitanja, može kazivati različite priče. Iza raznih statistika i brojki nalaze se obični ljudi i njihove sudbine. Zato je nužna i „perspektiva

¹ Tekst je prikaz knjige *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća* autora Izeta Šabotića (Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019).

² This text is the review of a book *Life, People and Events – Tuzla between the 19th and 20th century* by Izet Šabotić (Center for Research of Modern and Contemporary History, Tuzla 2019).

odozdo“, iz njihovog ugla. Ono što se, uslovno rečeno, naziva „lokalnom“ historijom, mimo velikih narativa, ukazuje, potvrđuju raznolika iskustva, na višedimenzionalnost prošlosti, njene odlike i specifičnosti na određenom prostoru. Naselja su sazdana od zgrada, ali gradove čine ljudi. Urbanitet, podsjećao je Bogdan Bogdanović, u najznačajnijim evropskim jezicima još od XIV stoljeća označava isto: uglađenost, artikulisanaost, usaglašenost misli i riječi.

Bogata i duga historija Tuzle zaslužuje, iz više aspekata, sistematsku i institucionalnu naučnu pozornost. Šabotićeva utemeljena knjiga je, na tom putu, bitan iskorak i putokaz. Karakterizira je visoki stepen analitičnosti, znanje i upućenost autora u ono o čemu piše. Utiče na brojna promišljanja. Tuzla je još od sredine XIX stoljeća jedno od značajnih središta društveno-političkih zbivanja u Bosanskom ejaletu. Iljas Hadžibegović je ustvrdio da je u tom stoljeću ona postala najznačajniji politički, privredni, saobraćajni, vjerski i kulturni centar sjeveroistočne Bosne. Na kraju osmanske uprave imala je oko 5.000 stanovnika. Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. njen položaj je dodatno osnažio. Privredni razvitak temeljio se na bogatim ležištima soli i uglja, znatnim potencijalima poljoprivredne proizvodnje u širem području. Politički život odvijao se u dva pravca. Prvi je bio uključivanje domaćeg stanovništva u institucije nove vlasti, a drugi djelovanje u okvirima vjerskih, nacionalnih i političkih organizacija i institucija. U društvenom i privrednom pogledu izvršeni su krupni zaokreti vezani, prije svega, za kraj prisustva osmanske uprave, djelotvorne iskorake ka preobražaju BiH iz poljoprivredno-feudalnog u industrijsko društvo i izgradnji infrastrukture, uz zamah „evropeizacije“ u urbanističkom, društveno-političkom, kulturno-prosvjetnom i privrednom pogledu. Modernizacija se tretira i „kao imitiranje i oponašanje tuđeg“.

Proces transformacije niza gradova Osmanskog Carstva započet je, zahvaljujući potrebama za reformama i društvenim promjenama, još u vrijeme Tanzimata. Širom Evrope gledalo se u to vrijeme na određene materijalne ostatke vlastite prošlosti kao na neugodnu prepreku „da gradovi prodišu“. Brojna je literatura koja se odnosi na svojedobno inoviranje „ruralnih nacija“ na Balkanu i zahvate da njihovi veći gradovi, odbacujući „osmanske stilove“ kao „orijentalne“ i „nazadne“, ubrzano steknu „moderan i evropski“ izgled, uz „štedljive imitacije francuskih i britanskih zgrada“. Osmansko naslijeđe je tretirano kao suprotnost modernizaciji. Deosmanizacijski procesi obuhvatili su na Balkanu, piše Marija Brujić, uklanjanje tragova osmanske baštine iz sociokulturnih, ekonomskih, političkih, pravnih, religijskih, administrativnih i drugih sfera javnog života. Preuzete zapadne stereotipe o „orijentalnoj različitosti“ pratile su, uz promjenu fizionomije gradova i procese radikalnog preosmišljavanja, priče o dobijenim „civilizacijskim bitkama“. Gubitkom starog „balkanskog duha“

mnogi su gradovi u dobroj mjeri izgubili čitave blokove svoje historije. Na Balkanu je dobro poznat i fenomen „seoba pod oružjem“, neke vrste nasilnog ubacivanja negradskog stanovništva u gradove.

Sveukupni razvitak Tuzle integralni je dio šire politike Austro-Ugarske, koju su određivali ekonomski motivi njene okupacije Bosne i Hercegovine. Diskontinuitet, nagli zaokret od Istoka prema Zapadu, izazvao je snažne turbulencije u svim slojevima njenog heterogenog društva. Projekat modernizacije BiH poslije 1878. zasnivao se na evropskoj praksi, kao dominantnom referentnom okviru. Imao je niz sličnosti sa iskustvima drugih naroda pod kolonijalnom upravom: nastupio je nakon vojnog osvajanja; okupaciona vlast je predstavljala svoj cilj kao „kulturnu misiju“. Opravdanje projekta je vršeno pozivanjem na teoriju „dvostrukog identiteta“, prema kojoj, kako je zapazio Fikret Karčić, kolonijalna vlast ima pravo da vršenje „kulturne misije“ naplati korišćenjem resursa zemlje kojom upravlja. Modernizacija je obuhvatila više sistema (politički, pravni, administrativni, ekonomski, urbanistički, obrazovni itd.). Uticala je na promjenu života pojedinaca, zajednica i društva u cjelini. U Tuzli je znatno povećana gustina naseljenosti. Aktuelizirana je stambena izgradnja za smještaj većeg broja doseljenika (činovnici, vojnici, poslovni ljudi, radnici i dr.). Austrijski Nijemci i u manjoj mjeri Mađari popunjavali su najviša činovnička mjesta. Građene su nove, „evropske“ upravne, poslovne i stambene zgrade. Na periferiji, u industrijskim naseljima, živjele su radničke porodice u jednostavnim, sagrađenim kućama i zgradama (preko 70 u Kreki, Simin-Hanu i Lukavcu), s više malih stanova i spavaonica za neoženjene radnike. U najljepšim dijelovima grada podizane su, pak, činovničke i oficirske zgrade u pseudobaroknom i pseudorenesansnom stilu.

Zbog strateškog položaja Tuzle, blizine i pozicioniranosti prema Srbiji i jugoistoku, u gradu su bile smještene značajne vojne formacije. Činile su oko jedne četvrtine austrougarske vojske stacionirane u BiH. U ekonomskom i društvenom smislu vojnici i činovnici čine važnu kategoriju novog građanstva. To je uticalo da se Tuzla postepeno mijenjala od tradicionalnog agrarno-zanatskog-trgovačkog u industrijski grad, sa svim pratećim etničkim, vjerskim, socijalnim, kulturnim i civilizacijskim izmjenama. Poseban poticaj privrednom uzdizanju ovog grada i njegovog šireg područja dala je izgradnja željezničke pruge Doboj – Tuzla. Time je uspostavljena veza sa centrima industrijski razvijenih zemalja zapadne Evrope. „Orijentalni karakter“ Tuzle nije nestao, ali se vremenom smanjivala njegova prijašnja dominacija, poprimana su evropska urbana obilježja – numeracija kuća, vodovod, kanalizacija, električno osvjetljenje itd. Postepeno je formirana nova fizionomija grada, miješala se autohtona bosanska, orijentalna i zapadna arhitektura. Četvrti nisu više samo etničke i vjerske, nego su i klasno strukturirane.

Najveći priraštaj stanovništva Tuzla je zabilježila od 1885. do 1895, što je bilo uslovljeno znatnim doseljavanjem podstaknutim izgradnjom željezničke pruge Doboj – Simin Han, te posebno otvaranjem Solane i rudnika uglja u Kreki i drugih industrijskih preduzeća. U gradu su 1885. živjela 653 lica porijeklom izvan granica Bosne i Hercegovine. Oni su tada činili 9,1% njenog stanovništva. U narednoj deceniji broj stranaca u Tuzli se povećao za 1.772 (273,3%) ili godišnje prosječno za 177 ljudi (27,13%). Ukupni priraštaj od 1879. do 1910. iznosio je 7.154 lica, od čega je na strance otpadalo 4.049 (56,6%) i na domaće 3.105 (43,4%). Na demografski rast Tuzle u tom periodu više je uticao „stranac-doseljenik, nego domaća populacija“. Popisi stanovništva ukazuju na evidentno povećanje broja stanovnika svih konfesija. Najveće povećanje zabilježeno je kod katoličkog i jevrejskog stanovništva, pri čemu je ono premašilo sve okružne gradove u BiH, osim Sarajeva. U vjersku strukturu Tuzle ulaze protestanti (augzburške i helvetske vjeroispovijesti) i grko-katolici (unijati). Austro-Ugarska je nastojala nametnuti svoj stil i pristup življenju sadržan, pored društvenih i privrednih, konstatira Šabotić, i u kulturnim i životnim normama. Stanovništvo različitih etničkih i vjerskih skupina različito je gledalo na brojne izvršene promjene i prema njima se ophodilo. Dok ih je katolička komponenta – i domicilna i doseljenička – većinom prihvatila i podržavala, kod muslimanske i pravoslavne evidentan je bio određeni otpor manifestiran kroz različite forme.

Šabotić događaje i promjene u životu Tuzle promatra i tumači unutar šireg konteksta geopolitičkih i historijskih kretanja, pošto on pruža potpunije odgovore. Prezentirao je, koristeći raznovrsnu građu i obimnu literaturu, period na nemirnom razmeđu „dugog“ XIX i „kratkog“ XX vijeka, vremenu svojevrsnog „ubrzanja“ historije, epohalnih potresa, stavljajući u fokus šire društvene tokove koji su kreirali ambijent u kojem je živjela Tuzla. Poseban akcenat je stavljen na političke, kulturne, privredne, demografske, socijalne i društvene prilike. Autor ih analizira i racionalno interpretira, pomjerajući pritom granice prethodnih saznanja. Upućuje na važnost odnosa između ekonomskih, demografskih i političkih aspekata, na kompleksnost urbanog fenomena, kao i na potrebu korekcije „opštih“ predstava o prošlosti Tuzle i stručne popune „praznina“ u naučnim spoznajama. Složena društvena realnost uvijek se, i pored svih napora, opaža filtrirana i u odsječcima. Šabotić ističe da „ponuđeni sadržaj nije konačni sud o događajima i pojavama“ u naznačenom periodu, „ali je važan“, te može biti dobra osnova za dalja, sveobuhvatna istraživanja. U Tuzli je u znatnoj mjeri bošnjačko i hrvatsko stanovništvo, nakon atentata na prijestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju 28. juna 1914. u Sarajevu, ispoljavalo ogorčenje i žalost. Srpsko je u početku bilo u strahu, da bi kasnije nastupila kod njega blaga nezainteresiranost za navedene događaje. Vlasti su i prije

bile osjetljive prema radu srpskih vjerskih i kulturno-prosvjetnih udruženja. Kraljevina Srbija je doživljavana u srpskim političkim krugovima u BiH kao „jugoslavenski Pijemont“, ali i kao projekcija „velike Srbije“, kako su neki drugi krugovi iz nje upozoravali. Nakon balkanskih ratova (1912–1913) opasne efekte su imala uvjerenja o neizbježnom krahu Austro-Ugarske i njenom rasparčavanju u korist malih nacionalnih država, te da je ova složena država, nakon Osmanskog Carstva, zapravo „drugi bolesnik u Evropi“. Do atentata u Sarajevu, za „veleizdaju“ je suđeno 40 lica u Tuzli. Na smirivanju napetosti u Tuzli posebno su 1914. radile vjerske institucije. Kako bi iskazala lojalnost vlasti i Pravoslavna crkva je u dva navrata održala parastos (1. i 4. jula). Parastosu su, osim pravoslavaca, prisustvovali i muslimani i katolici, među kojima su bili i brojni ugledni građani. Proto Dimitrije Janković je izrazio žaljenje zbog izvršenog atentata, naglašavajući da se, kada svako bude vršio svoju dužnost, neće događati takva nedjela.

U centralnoj gradskoj džamiji, za duše prijestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegove supruge Sofije, proučio je dovu muftija hadži Ibrahim ef. Maglajlić. Ratna opcija je, mimo želja za smirivanjem međudržavnih napetosti i prevazilaženjem krize, pak, bila sve izglednija. Nakon austrougarske objave rata Srbiji došlo je do pogoršanja međunacionalnih odnosa širom Bosne i Hercegovine, a posebno u pograničnim predjelima prema Srbiji i Crnoj Gori. U Tuzli je, nakon atentata u Sarajevu, obješeno 19 lica. Kroz njene civilne i vojne zatvore prošlo je tokom rata 3.420 lica, većinom Srba. Proglašenje mobilizacije imalo je snažan uticaj na dalje društvene i ekonomske prilike. Periodi ratova u životu naroda, kao „stadiji ogledala“, stvaraju i posebna stanja svijesti. U ljudima izazivaju duboke promjene. Mijenjaju njihovo poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge. Heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. U Tuzlanskom kotaru, po raznim osnovama, angažirano je za vojne potrebe oko 5.000 ljudi, od kojih je 2.780 proglašeno vojno sposobnim. Na prvi poziv se nije odazvalo oko 800 ljudi, ali je, nakon upućivanja patrola i naknadnih poziva, došlo do potpunijeg odaziva mobilizaciji. Bilo je i dosta dobrovoljaca. Početkom novembra 1914. izvršena je dodatna mobilizacija uz poziv vojnih obveznika rođenih od 1878. do 1890. godine. Tuzlanski okrug je bio neposredno uz ratno okružje, što je imalo odraz na sveukupno stanje na tom području.

Šabotić razložno piše o Tuzli tokom „Velikog rata“ (1914–1918), o raznim zbivanjima, mjerama vlasti, hapšenjima i sudskim procesima, socijalnim, zdravstvenim i obrazovnim prilikama, vjerskim institucijama, životu u njegovoj pozadini. Mobilizacija i rekvizicija, odlazak mladih ljudi na front, epidemije, osjetljivi međunacionalni odnosi i ratni uticaji na njih kanalisali su, pokazuje autor, društvena i privredna kretanja.

Na prostoru šireg tuzlanskog područja umrlo je 1914–1918. samo od tuberkuloze 8.225 osoba ili 25,78% od ukupnog broja umrlih od te bolesti u BiH. Ratne okolnosti su uticale na nazadovanje u svim sferama života koji je, mada nikad ne staje, bio „podređen frontu“. Sistematizirana znanja pokazuju, van tokova ideologija i nacionalne retorike, običan ljudski interes da se teška vremena prežive sa što manje posljedica. One iz „Velikog rata“ dugo vremena su oblikovale društvenu i privrednu zbilju na tuzlanskom području, kao i u cijeloj BiH. Ratni ožiljci su bili duboki. Evropa se i sama, s različitim uspjesima, nosila sa teškim, poratnim problemima i nedaćama. Kraj rata 1918. i stvaranje jugoslavenske države označilo je novu stranicu u historiji Tuzle. Prema popisu stanovništva 1910. u Bosni i Hercegovini, u Tuzlanskoj okružnoj oblasti živjelo je 429.854 stanovnika, uključujući vojništvo, a bez njega u ovoj oblasti živjelo je 425.496 stanovnika. Prema popisu iz 1921, koji je izvršila Kraljevina SHS, u tuzlanskom okrugu živjelo je 416.460 stanovnika, uključujući i vojništvo. U periodu od 11 godina u ovom okrugu došlo je do smanjenja za 13.394 stanovnika.

Šabotić iznosi da postoji manji broj naučno urađenih i zaokruženih dionica koje se odnose na Tuzlu i okolicu na razmeđu dvaju stoljeća. Smatra da taj period iziskuje detaljniju sliku tog vremena. To mu je bio, u ovoj knjizi, primarni istraživački cilj. On ukazuje na važnost tzv. „sporednih“ stanja vezanih za tuzlanski politički, privredni i kulturni život. Njegove koloritne „slike“ su, kako ih predočava, značajan doprinos u sklapanju potpunijeg mozaika prošlosti, gdje, i pored svih naučnih pregnuća, nedostaju svi sastavni elementi. Izazov je da se za njima stalno traga. Vrijednost historiografije može se mjeriti i onim što ona nije proučila. Zato se ona i stalno preispituje. Šabotićevo proučavanje osvjetljava jasnije svijet i život grada, društvenih grupa, egzistencijalne dijalektike, iskušenja, preživljavanja, ljudskih sudbina i iskustava. Svjestan da se u dokumentima ne nalaze „cijele istine“ jer su izvori fragmentarni, da su u proučavanje historije vrata uvijek otvorena, on se, uz provjeru rezultata i sudova prethodnih istraživanja, pridržava multidisciplinarnog i multiperspektivnog pristupa kako bi došao do što dubljih i sveobuhvatnih spoznaja o sadržajima raznolikih tema koje obrađuje. Uz kritičko snalaženje u suočavanju sa višeslojnošću prošlosti, njegova dostignuta saznanja modificiraju shvatanja dijela dramatičnih tuzlanskih i bosanskohercegovačkih vremena, otkrivaju njihove nedovoljno poznate ili zanemarene sadržaje, čineći ovu knjigu preporučljivom za stručnu ali i širu javnost.